

A magyar köznemesség művelődési törekvései a XVIII. században

Benda Kálmán

Amikor egy fél évvel ezelőtt megegyeztünk előadásom tárgyában, némi naivitással azt hittem, csak össze kell szednem a magyar köznemesség művelődési viszonyaira vonatkozó szétszórt adatokat. Közben rá kellett jönnöm, hogy ilyen adatok eddig alig láttak napvilágot, történetírásunk ezt a kérdést ebben a formában nem vetette föl, s hogy nemzedékek mulasztását nem tudom hirdelen pótolni. Előadásomban tehát inkább csak megközelítem a témát, eredményeket, végleges megállapításokat nem tudok hozni.

Egy teljesen szubjektív vonatkozással kezdem. A témára ezelőtt néhány évvel irányult a figyelem, amikor a franciaországi Rennes-ben egy konferencián vehettem részt, amelyen francia és magyar történészek a két ország nemességének történetét, történeti szerepét vitatták meg. A francia előadók nem kis általánosságban, hanem egy-egy nagyobb franciaországi történeti táj vonatkozásában, de egymással teljesen megegyezően azt mutatták ki, hogy a XVIII. század végére, a forradalom korára, a francia nemesség, tehát az arisztokrácia és — magyar szakkifejezést használva — a köznemesség egyformán elvesztette korábbi kulturális súlyát és jelentőségét. A nemesség nem iskoláztatta fiait, soraiból nem kerültek ki művelt emberek, így az irányítás teljesen kicsúszott a kezükből. Annyira, hogy a francia forradalom korában — néhány kivételesnek számító egyénen kívül — nem is találkozunk a nemességből jött irányadó személlyel.

Ahogy bennünket meglepett a franciaországi helyzet, ugyanúgy meglepte a francia kollégákat az, hogy nálunk viszont a XIX. század első felében, a magyar reformkorszakban a jómódú nemesség iskolázott, sőt európai műveltségű tagjai voltak azok, akik elindították Magyarországon a reformot és akik 1848-ban diadalra vitték —, úgy-ahogy, felemás módon, de mégiscsak — a polgári forradalmat.

Nyilvánvaló, hogy Franciaország, és Magyarország társadalmi szerkezete egészen más volt. Franciaországban a nemesség nem érte el az összlakosság egy százalékát sem, nálunk 4,5—5 százalék volt a nemes a XVIII. században. Ebből folyó további különbség, hogy az egy százaléknyi francia nemesség minden tagja birtokos nemes volt. A nemes Franciaországban birtokkal rendelkező, kiváltságos személy, olyan valaki, aki birtokai jövedelméből munka nélkül megél. Nálunk viszont a nemesség tömegét a nemesi kiváltságokkal

rendelkező, de egyébként paraszti életformában élő kisnemesség tette ki, a „hétszilvafások”. A magyar történetírás még ma is gyakran általában beszél „a” nemességről, amikor is vagy a paraszti sorban élő kisnemesség életformáját általánosítja a nemesség egészére, vagy megfordítva: egy vékony nemesi elit felfogását és életmódját vonatkoztatja a nemesség egészére.

A lényeg azonban az, hogy nálunk a XIX. században volt olyan nemesi elit, amely politikailag és műveltségben is a magyar társadalom élén járt, sőt az ország legműveltebb részét szolgáltatta. Ezzel ellentétben a megelőző évszázad az 1700-as évek magyar nemességéről az egykorúak és a történetírás által rajzolt kép egyaránt elmarasztaló; ez a nemesség elmaradott, műveletlen, sem a politikához, sem az európai művelődési áramlatokhoz nincs köze; anakronisztikus jelenség. Hogyan nőtt ki ebből az elmaradt nemességből az 1820-as, 30-as évekre a hazai viszonylatban számot tevő elit, az a réteg, amely elindította a reformkort?

Tudjuk, a reformkori elit egy vékony nemesi rétegre szorítkozott csupán, amely a „bene possessionati”, a jómódú birtokos nemesekből került ki. A megyei életben ők voltak a hangadók, s az országgyűlési követek a megyék túlnyomó többségében közülük kerültek ki. Igaz, előfordult, Deák Ferenc is lemondta a követséget, mert a Zala megyei maradi kisnemesség szembe fordult a reformmal; Kölcseynek is voltak nehézségei, a Szatmár megyei nemesség meghazudtolta őt. Általában azonban a nemesi közgyűlések mégis a reformerek mellett álltak. Ha tömegbázisról nem is beszélhetünk, ez mégis azt mutatja, hogy a nemességben jelentősebb tábora volt a reformoknak, mint az a megyénként két-három család, amely az országos politikai életben látható volt.

Mai ismereteink szerint 1790-ben egyetlen megyei követ sem kapott olyan országgyűlési utasítást, amely a társadalmi reformokat sürgette volna. Ellenkezőleg, mindegyik utasítás lényege az volt, hogy II. József reformjait el kell törölni, a jobbágyok helyzetén nem szabad enyhíteni, vissza kell állítani a Mária-Terézia-kori állapotokat. Ezzel szemben 1825-ben egy sor megye a változtatásokra ad utasítást. Ez azt sejteti, hogy valahol a XVIII—XIX. század fordulóján kellett a fordulatnak végbemennie. A nemesség — hangsúlyozom, a birtokos nemességről beszélek — soraiban olyan világnézeti, életfelfogásbeli változásnak kellett végbemennie, amely alkalmassá tette, hogy a magyar reformkor bázisává váljon.

Mielőtt tovább mennénk, hadd emlékeztessenek néhány számadatra a magyarországi nemességet illetően. Az 1787-es népszámlálás szerint, Magyarországon 155 519, Horvátországban 9712, Erdélyben 32 316, összesen 197 617 nemes férfit írtak össze. Ha a nőket is hozzászámítjuk, a nemesség mintegy 390 000 ember, valamivel több, mint az ország lakosságának 4 százaléka. Ez a 4 százaléknyi nemes azonban korántsem oszlott el egyenlően. A nagy köznemesi tömegek a Tisza vidékén helyezkedtek el. A Tisza bal parti megyékben arányuk 8,6 százalék, a Tisza jobb partján 6,2 százalék. De egy tájon belül is nagy különbségek vannak. Szabolcsban a nemesség a lakosság 13,3, Szatmárban 14,1, Borsodban 15 és Máramarosban eléri az országos csúcst: 16,6 százalék a nemes, ezzel szemben az Alföldön 1 százalék alatt van a nemesség. Érthető, az új honfoglalás elsősorban a parasztokra hárult. A Felvidéken számuk általában 2 és 6 százalék között mozog, a Dunántúlon 5—7 százalék között. Azt mondhatjuk tehát, az ország egyes részei közt erős különbségek vannak a nemesség arányában és ezt a szám- és aránybeli különbséget

a kismemesi, úgy is mondhatnánk paraszti színvonalon élő kismemesi tömegek adják. A birtokos nemesek száma és aránya sokkal egyenletesebb képet mutat országosan.

Próbáljuk most már meghatározni, a XVIII. század végi Magyarországon mekkora lehetett az értelmiség száma. Az 1980 októberében Mátrafüreden rendezett francia—magyar történészkonferencia az értelmiség történeti szerepével foglalkozott. A résztvevők két álló napig vitatkoztak azon, hogy különböző korokban kit nevezhettünk értelmiséginek. A válasz, főleg a régebbi évszázadokra, bizonytalan, az 1790-es évek végén az értelmiség már nagyjából kialakult réteget jelent. A magam részéről az értelmiséghez számítok mindenkit, működjek egyházi, vagy világi pályán, aki magasabb iskolát végzett és értelmiségi feladatokat tölt be. Akármilyen tágra szabjuk is azonban az értelmiség meghatározását, a XVIII. század végén magyarországi számukat aligha vehetjük nagyobbra 15—20 000-nél. Ha 20 000 értelmiségit veszünk, ez Magyarország kereken 10 millió lakosságában százalékban már nem is, csak ezrelékben fejezhető ki.

Ennek az értelmiségnek természetesen csak egy hányada volt nemesi származású. Hogy pontosan mennyi, nem tudjuk, mégis azt hiszem, hogy nagyjából helyesen határozzuk meg az arányt, ha azt mondjuk, mintegy a fele lehetett nemesi, a másik fele városi polgári, részben ekkor még kis számban plebejus eredetű volt. A kérdés most már az, hogy ez a nemesi származású értelmiség, amely ezt követően a reformkorban előre tör, hogyan és mikor vált értelmiséggé? Egyáltalában mikortól beszélhetünk arról, hogy Magyarországon a nemesség soraiból értelmiségiek jönnek?

Tudjuk, hogy 1794—95-ben a magyar jakobinus mozgalomban 49 személyt állítottak bíróság elé. A 49-ből 14 volt birtokos nemes. Azt hiszem, ez már önmagában is mutat valamit. A magyar jakobinus-perben bíróság elé állítottaknak 28 százaléka tehát a birtokos nemességből került ki. (A birtokkal nem rendelkező kismemeseket nem számítottam ide.) Úgy vélem, ez már jelzi, hogy megkezdődött egy folyamat, amely azután a XIX. század elején tetőzik.

A konferencia megelőző előadásáiban sok szó esett a XVIII. századi nemesi gazdálkodásról, életvitelről és életszemléletről. Számos egykorú, vagy közel egykorú leírás is ismert, amelyeket gyakran idézünk is az akkori elmaradottság jellemzésére. Nem vonom kétségbe, hogy ezek a leírások a birtokos nemesség zömére jellemzők, mégis úgy vélem, egyet nem veszünk figyelembe. Azt, hogy ezek a leírások már a felvilágosodásból visszanevező nemesség karikatúrája egy részben meghaladott korszakról és életmódról.

Bár közismert, hadd olvassam fel Kazinczy Ferenc: Pályám emlékezetéből azt a részletet, amely anyai nagyapjáról, az öreg Bossányi Ferencről szól:

„Vagyonával keveset gondola; ménese, gulyája, nyájai örömeire voltak, nem haszonra; pásztorai számolának, amint magoknak tetszett... Szérűje gazdagon rakva asztagokkal, széna- és szalma-kazalokkal, pincéje tele borral, vermei étellel, s ezeket a szükség idején inkább nyitá meg a szorultaknak hitelbe, s kamat nélkül, mint nyerekedőknek fizetésért”. Életét teljes igénytelenség jellemzi. „Náddal fődött, vályogból rakott házában teljes patriárkai felelősséggel éle, bírāja, békéltetője, tanácslója az ügyefogyottaknak, perlekedőknek, osztozkodóknak, kik idegen vármegyékből is, több napi járóföldekről hozzá folyamodtak... Bért, ajándékot senkitől el nem veve.” Élete teljesen egyhangú volt. „Lement istállójába megtekinteni, ha kocsisa s fullajtárja

jól kifefélék-e lovaiból a port, s kiült folyosójára, a ház előtt elmenőkkel beszédbe erede”.

Kazinczy, aki maga is ebből a rétegből jött, nagyapja egykori életszemléletét már idegennek, elavultnak érzi, s nemcsak elmarasztalja, hanem egy kicsit talán karikirozza is.

Nézzük Kármán Józsefet, a magyar jakobinus mozgalom egy másik tagját, akit — Kazinczyval ellentétben — a bíróság nem ért el. A Nemzet csinosodásáról szóló művében ezt írja a maradi nemesről:

„Az a kis darab föld, melyen lakik, ez az ő egész horizontja. Nem tudja, mi történik faluján kívül, és azt hiszi, hogy megyéjének határdombján túl már ott kezdődik a Fekete-tenger... Sivár üresség uralkodik az ily fejekben. A gondolatok kiapadnak az ily koponyákban, melyeket az aszály megcsapott, vagy stagnálnak, mint a mocsárban a poshadt víz... Balitéletek, tudatlanság és vakság ezeknek következményei... Midőn valaki mindig egyedül beszél és senki ellene nem szól, elhiszi végre, hogy mindig okosan beszél és, hogy ellene nem is lehetne szólani. Mivel egynéhány béreseket el tud igazítani, azt véli, hogy Montesquieu és Calonne hozzá csak árnyékok”.

Kármán szintén a felvilágosodásban nevelkedett, annak katonája, talán egyik legharcosabb tagja a magyar irodalomban. Úgy vélem, ebben az írásában is a harci taktika része, hogy sötétben fest és az így nyert képet általánosítja a magyar nemesség egészére.

Idézzük még a jakobinusok perében halálra ítélt és 1795-ben kivégzett Laczkovics János jellemzését a magyar nemességről, amely nem hagy kételyt abban, hogy a maró gúnnyal megírt sorok egy már meghaladott nemesi szemléletet mutatnak be görbe tükörben.

„Imhol egy nemes ember, ki a Mindenhatónak szintoly alkotmánya, mint a nemtelen, s attól... nem egyébben különböz, hanem hogy pergaménáján levő nemességinek megbizonyittatására címerül egy bivaly, ökörszarv, medve, szarvas, vadkan, vagy övedzésig lemezitelenedett asszony vagyon papírosára festve... Ezen nemes ember... ki a ködöt párolgó Werbőczit pipafüstje között szomorúan olvassa... privilégiumjait, nemességit hányja-veti, mint megőrült, dühödött ember széles kardját forgatja, amint Don Quijote a szalmalmokkal viaskodik, aranyhegyeket ígér s kijózanodása után pedig tökmaggal fizet... Kit a természet szintűgy a dologra, munkához alkotta, de ki a közön-séges jónak előmozdítására, vagy az ország terheinek hordozására semmit sem cselekszik, améglen a nemtelen, de hasznos ember szántóföldjeit dolgozza, rétjeit kaszálja, kertjeit műveli, kereskedést folytat, mesterséget űz”.

Ezekből a leírásokból már egy új életideál tűnik elénk (korántsem tekinthetjük véletlennek, hogy korábbról nincsenek ilyen jellegű följegyzéseink), ami önmagában is azt mutatja, hogy a nemesi társadalom egy részében valami változás ment végbe. Esményük nem azonos az előttük jártakéval, bírálják, ostorozzák, gúnyolják azok életszemléletét és életmódját. Ugyanakkor azt hiszem nem vitás, hogy a nemesség nagy többségére még az elmaradt, mozdulatlanul régi vonások a jellemzők.

Mikor indult meg a változás a nemesi életszemléletben? Egyáltalában megfogható-e a kezdete és megállapítható-e valamilyen folyamat? Mivel a XVIII. század végére már az ország különböző részein nagyjából azonos szemléletben élő nemesekkel találkozunk, ezekhez valahol azonosan kellett az új eszméknek eljutniuk, azonos hatás alatt együtt fejlődhetek. Ezért gondoltam, hogy talán az iskolák, a különböző protestáns kollégiumok és szerzetesi

gimnáziumok hatását nézem meg. Nem is azt, hogy itt mit és milyen szel-
lemben tanítottak, hanem, hogy a jómódú nemesség fiai milyen mértékben
látogatták ezeket az iskolákat.

Iskolatörténetünk sajnos, még elmaradott. Tanulói kimutatással, a ta-
nulók társadalmi statisztikájával alig rendelkezünk. Kevés, nagyon kevés az,
amit felhasználhattam, de ez a kevés adat azt sejteti, hogy a magyar nemesi
társadalomban a XVIII. század második felében indul meg valamilyen szemlé-
leti változás.

Arra már régebben felfigyeltek, hogy még a XVI—XVII. században nagy
számban mentek, elsősorban protestáns diákok külföldi akadémiákra, egye-
temekre, arisztokráta, vagy ismert nemes alig-alig akad köztük. A XVIII. szá-
zad második felében azonban egyszerre megváltozik a helyzet és 1760 után
mind több protestáns nemesifjával találkozunk a külföldi egyetemeken.
Göttingában pl. amelyet a korszak legmodernebb és leghaladóbb felfogású
egyetemeként tartanak számon, 1775 előtt nem találunk magyar nemeset.
1776-ban egyszerre négy főnemesi ifjú iratkozik be: Radák báró, Toldalaghy
báró, Rhédey gróf és Podmaniczky báró ettől kezdve szinte nincsen év, hogy
magyar nemes ne érkezne Göttingába.

1979-ben jelent meg Bukarestben, a Kriterion kiadónál Jakó Zsigmond
és Juhász István közös kiadásában a Nagyenyedi diákok című könyv, mely
nemcsak a kollégiumban tanuló diákok névjegyzékét közli, de az első ma-
gyar iskolatörténet, amely a tanulókról statisztikát ad. Ezt nézve feltűnik,
hogy az 1760-as években megemelkedik a főiskolai (akadémiai) diákok szá-
ma, az évfolyamonkénti 25—30-ról 45—50-re, és ez a szám az 1840-es évekig
egyre emelkedik. Míg az 1750-es években Nagyenyeden évi átlagban össze-
sen 600, 1790-ben már 800 diák tanult, ami igen jelentős növekedés. Ugyan-
akkor megváltozik a világi és egyházi (papi) pályára lépők aránya. 1750-ben
a tanulók 11 százaléka ment világi pályára, 1790-ben 83 százalék. Ugyanakkor
a nemesi tanulók aránya 1750 előtt általában 35—40 százalék. 1760-tól kezdve
pedig 50—55 százalék, emelkedő tendenciával.

Bár szűkebb történeti tájban, de hasonló változást mutat a székelyud-
varhelyi református kollégium diákjainak társadalmi összetétele is.

Most készül a sárospataki kollégium története. Ehhez megkezdtek az
anyakönyvi adatok feldolgozását. Végleges eredményről még nem szólhatnak,
de az eddig kiértékelt adatok hasonló jelenséget mutatnak, mint Nagyenye-
den. 1765-ben a Sárospatakon tanuló diákok száma 1270. 1790-re ez a szám
1572-re emelkedik, tehát itt is 300 fővel megnő.

A tanulók közül világi pályára ment 1765-ben a diákság 6 százaléka (még
kevesebb, mint Enyeden), 1790-ben 64 százaléka. Ugyanakkor a nemesek szám-
aránya a század közepén 45 százalék, 1780-ban 72 százalék. Az 1760-as évek-
ben tehát megindul a nemesség áramlása az iskolába. Perszek ezek nagy ré-
sze kisnemes, de az anyakönyvekben praenobilis (vagy magyarul: úrfi) meg-
jelöléssel bírt birtokos nemesek száma is ugyanilyen mértékben megnő. Ez
pedig arra mutat, hogy a nemesség egy részében, egyre nagyobb részében
tudatosodott az iskolázás jelentősége, szűknek, elavultnak érzi korábbi élet-
szemléletét, ki akar törni maradi életmódjából, abból, amit Kazinczy, Kár-
mán, vagy Laczkovics leírásában megismerhettünk.

Persze a nemesi diákokból sem lett mindenkiből értelmiségi, egyetemet
végzett magas képesítésű politikus, mégis a nemesi osztályon belül a század
végére kialakulhatott egy már szociológiailag is észrevehető és számottevő

réteg, amely jóval nagyobb fogékonysággal rendelkezett a felvilágosodás eszméi, a reformok, a változás iránt, mint elődei. Belőlük nőtt ki a reformkor és az 1848-as forradalom élgárdája.

Azt hiszem alaposabban meg kell néznünk a XVIII. század végének és a századfordulónak iskoláztatási dolgait, egyszersmind a nemesi életformának és életszemléletnek változását. Úgy tűnik, hogy a szinte mozdulatlan látszó nemesi életformában a század közepén elindul egy változás, amely kezdetben csak keveseket, majd mind többeket érint, s amely 1848-ra átforgalmazza a magyar nemességet egész felső részét.

Mind ez egyelőre szórványos adatokra épített feltételezés. A jövő kutatásoknak kell eldönteniök, hogy helytálló-e, vagy sem.

JEGYZETEK

Az előadásban idézett leírások és adatok az alábbi művekben találhatóak: *Noblesse française, noblesse hongroise. XVIIe—XIXe siècles. (Colloque franco—hongrois d'histoire sociale. Rennes, 11—13. juin 1975.)*. Publié sous la direction de Béla Köpeczi et Eva H. Balázs. Budapest—Paris 1981. — Jean Meyer: *Noblesses et pouvoir dans l'Europe d'Ancien régime*. Paris, 1973. — Thirring Gusztáv: *Magyarország népessége II. József korában*. Bp., 1937. — Benda Kálmán: *Magyarország a XVIII—XIX. század fordulóján. (A szerző Emberbarát vagy Hazafi. Bp. 1978. c. kötetében)*. — Benda Kálmán: *A magyar jakobinus mozgalom története*. Bp. 1957. — Kazinczy Ferenc: *Pályám emlékezete*. Bp. év nélkül. 22. s. köv. p. — Kármán József művei. Kiadja Abafi Lajos I. Bp. 1879. 90. p. s. köv. p. — Laczkovics János jegyzései Martynovics Ignác *Oratio ad proceres c. műve magyar átdolgozásának függelékében* (1791). A magyar jakobinusok' iratai. Sajtó alá rendezte Benda Kálmán. I. Bp. 1937. 151. p. s. köv. p. — Borzsák István: *Budai Ézsaiás és klasszika-filológiánk kezdetei*. Bp. 1955. (Függelékében a Göttingában tanult magyar diákok hévsora.) — H. Balázs Éva: *A magyar jozefinisták külföldi kapcsolataihoz. Századok 1963. 1187. p. s. köv. p.* — Jakó Zsigmond—Juhász István: *Nagyenyedi diákok. 1662—1848*. Bukarest 1979. — Albert Dávid: *A székelyudvarhelyi Kollégium diáknépessége. Korunk 1980. 775. p. s. köv. p.* — A sárospataki református kollégium története. Szerkeszti: Makkai László. (Sajtó alatt.)